

УДК [811.161.2'373'374'42:94]»16/17:(038)=161.2'06
DOI: 10.33402/ukr.2024-39-218-227

Євген РЕДЬКО

*кандидат філологічних наук
доцент кафедри українознавства
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
доцент кафедри філології
Українського католицького університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0797-9499>
e-mail: yevhen.redko@karazin.ua, yevhen.redko@ucu.edu.ua*

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК У ЦИФРОВУ ДОБУ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто проблеми, які постають перед укладачами історичних словників у цифрову добу (на прикладі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.). Основну увагу приділено потребі критично переосмислювати лексикографічний матеріал, з огляду на тенденції і перспективи розвитку українського історичного словникарства на загальнослов'янському тлі. Зазначено, що таке переосмислення пов'язане з комплексом нагальних завдань, зокрема з необхідністю розширювати джерельну базу історичних словників, залучати нові критичні видання, перевіряти матеріали картотеки, зіставляючи їх з електронними версіями рукописів і стародруків. Не менш важливою потрактовано і взаємодію з цільовою аудиторією словника, особливо з огляду на політико-ідентичнісні аспекти осмислення історії української мови та історії України загалом, виразно актуалізовані під час російсько-української війни. З уваги на це, проаналізовано структуру Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., насвітлено «проблемні місця» названого лексикографічного проєкту в контексті його та подальшої диджиталізації.

Зауважено, що важливо розширювати реєстр словника, розписуючи нові й аналітично перепрочитуючи вже використовувані джерела. У цьому аспекті розглянуто проблеми гаслового слова й уніфікації його фонетичних варіантів, а також відображення в реєстрі словника структурно-мотиваційних зв'язків у староукраїнському лексиконі XVI – першої половини XVII ст. Із лінгвістичного погляду проаналізовано й проблеми означення та його верифікації, етимології і семантичної структури описуваного слова, граматичної інформації щодо нього, наявної у словниковій статті. Констатовано, що окреслене коло проблем і насвітлені способи їхнього вирішення в перспективі дають змогу розробляти й удосконалювати електронні версії історичних словників української мови, сприяють корпусноісторичним дослідженням староукраїнської мови XI–XVIII ст.

Ключові слова: слов'янська історична лексикографія, історичні словники української мови, Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., етимологія, словникова дефініція, лексикографічна верифікація.

Критичне осмислення словників належить до важливих аспектів лексикографії як науки і практичного ремесла, покликаного створити якісний лексикографічний

продукт. В англomовному світі словникова критика (dictionary criticism) – обов'язковий компонент будь-яких лексикографічних проєктів і часто має виразно прикладний вимір. В українському словникарстві ця галузь оприявлена передусім у рецензіях, але ті переважно не містять багату присутніх зауваг. Це особливо помітно, коли йдеться про великі чи тривалі лексикографічні проєкти, адже годі знайти справді критичні розвідки про них. Така недослідженість і зумовлює потребу ґрунтовніше поміркувати про виклики й проблеми, які виникають перед укладачами словників у цифрову добу.

На початку 2000-х років відомий американський лексикограф Сідні Лендау (Sidney I. Landau), розмірковуючи про перспективи традиційних друкованих словників, зауважив: «Чи стануть друковані словники явищем минулого, коли їх заступлять кишенькові електронні словники, компакт-диски чи словникові бази даних, доступні в інтернеті? Деякі стануть, деякі вже стали, а деякі не стануть ніколи. Друковані нескорочені словники здебільшого відійдуть у минуле; у друкованій формі виходитимуть обмежені видання на потреби колекціонерів та бібліотек» (Лендау, 2012, с. 102). Такий «присуд» видається цілком застосовним до історичних словників, адже найчастіше це тривалі наукові проєкти, створювані на засадах класичної лексикографії. Сучасний глобалізований світ, у якому активно розвиваються інформаційні технології, ставить перед укладачами таких словників низку викликів, пов'язаних передусім із лексикографічною диджиталізацією. Власне, мета цієї статті й полягає в тому, щоб розглянути згадані виклики та породжувані ними перспективи в контексті розвитку української історичної лексикографії на загальнослов'янському тлі, а об'єктом дослідження став Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.

Найперше подам кілька загальних засновків, окреслюючи коло наявних лексикографічних проблем; ці *sine qua non* далі конкретизую на мікрорівні, розглянувши окремі елементи словникової статті.

По-перше, будь-який словник як лексикографічний продукт потрібно доопрацювати й критично переосмислювати, адже виникають нові інструменти та можливості для словникарської роботи. Особливо це актуально для історичних словників, які здебільш укладають протягом досить тривалого часу. Зокрема, від початку роботи над Словником української мови XVI – першої половини XVII ст. до виходу першого випуску минуло майже 20 років, за які виявили, аналітично дослідили й дібрали пам'ятки, що ввійшли в канон джерельної бази словника; створили його картотеку, інструкцію з укладання та пробний зошит; провели численні наради й консультації з провідними лінгвістами та істориками (СУМ-1, с. 3). За класичний приклад доопрацювання й переосмислення історичного словника можна визнати Оксфордський словник англійської мови (Oxford English Dictionary), перше видання якого в 10 томах побачило світ 1928 р., але вже 1933 р. його перевидали у 12 томах із томом доповнень; згодом, із 1972 р. по 1986 р., світ побачили ще 4 додаткові томи, а 2017 р. словник повністю перевидали – уже винятково в електронному форматі (History of the OED).

По-друге, історичні словники слов'янських мов належать до фундаментальних лексикографічних проєктів і досить повно описують відповідні періоди в історії мов. Більшість із цих проєктів розпочаті в середині або другій половині XX ст. і досі не завершені, зокрема триває робота над Słownik polszczyzny XVI wieku (з 1956 р. видано 39 томів, до слова SKWORZEC), Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku (з 2004 р. видано 5 зошитів на літеру А), Словарь русского языка XI–XVII вв. (з 1975 р. видано 31 випуск, до слова УЛОКЪ), Словарь древнерусского

язика (XI–XIV вв.) (з 1988 р. видано 13 томів, до слова ТРАСЬЦА), Словарь русского языка XVIII века (з 1984 р. видано 22 випуски, до слова ПОТРАКТОВАТЬ), Staročeský slovník (з 1968 р. видано 28 випусків, до PŘI). На сьогодні завершено роботу тільки над Słownik staropolski (1953–2002 pp., 76 зошитів, 11 томів) і Гістарычны слоўнік беларускай мовы (1982–2017 pp., 37 випусків). Водночас варто зауважити, що історичні словники західнослов'янських мов мають електронні версії або взагалі перейшли на електронний формат, відмовившись від паперових видань: ідеться передусім про Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku (sxvii.pl) та Staročeský slovník (vokabular.ujc.cas.cz), а також історичні корпуси польської й чеської мов, використовувани в укладанні названих словників. Натомість історичні словники східнослов'янських мов переважно укладувані з опертям на картотеки, і якщо мають електронні версії, то вони просто відтворюють надрукований текст, як-от електронна версія Історичного словника білоруської мови (verbum.by/hsbm). Українська історична лексикографія на загальнослов'янському тлі має досить помітні здобутки, пов'язані насамперед із львівським словникарським осередком, із якого вийшли Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. (1977–1978, 2 томи) та Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (із 1994 р. вийшло 18 випусків до слова МАТКА) (детально про історію цих словників див.: Войтів, Кровицька, 2019, с. 249–252).

По-третє, останнім часом стала помітною зміна цільової аудиторії історичних словників. Традиційно великі діахронні словники укладали головню для науковців (лінгвістів, літературознавців, істориків), однак у наш час історія української мови цікавить не лише фахівців, а й широкий загал, адже пов'язана з політико-ідентичнісними проблемами сучасного українського суспільства. Зазначені проблеми вкрай актуалізовані ще й російсько-українською війною, під час якої мовноісторичні питання стали предметом активних інсинуацій і фальшування з боку російської влади та пропагандистів. За таких обставин історичні словники української мови потрібно якнайширше популяризувати, а отже, нагальним стає створення їхніх електронних версій¹. Водночас важливо зацентувати, що такі версії мають якісно доповнити наявний лексикографічний доробок української лінгвістики, запропонувати читачеві весь потрібний інструментарій для кращого розуміння мови в її динаміці; а оскільки електронна версія чи електронний словник – це завжди *work in progress*, то виникає потреба розвивати всі елементи у структурі словника.

Найочевиднішою й найнагальнішою для будь-якого історичного словника варто визнати проблему розширення його джерельної бази та реєстру. Станіслав Урбаньчик (Stanisław Urbańczyk), пояснюючи причини досить тривалого редагування Słownik staropolski у 1920-х роках, чи не основною серед них називає видання нових джерел і констатує: «Навіть сьогодні мусимо визнати, що старопольський матеріал у нашому словнику не надто багатий, а яким він був би, якби не видання міжвоєнного двадцятиліття!» (SS-1, s. II). Власне, потреба якомога ширшого опису мови у відповідний період належить до визначальних в історичній лексикографії, адже історичний словник становить певний «інвентар» мови і, як справедливо зауважує Лукія Гумецька, «повинен відбивати мову пам'яток українського письменства різних віків і різних стильових жанрів у всій складності їх лексичних компонентів» (Гумецька, 1958, с. 9).

¹ Від жовтня 2022 р. автор статті разом із відповідальною редакторкою Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Наталією Багнюк і засновником платформи «Словотвір» Михайлом Свистуном працює над розробленням електронної версії цього словника.

За основу Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. узято лексичний матеріал, дібраний із понад 3500 різностильових пам'яток, однак за останні 30 років українські мовознавці й історики опублікували низку нерозписаних у словнику джерел, зокрема й у серії «Пам'ятки української мови». Насамперед ідеться про такі пам'ятки ділової писемності: «Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві)», «Акти Вижівської міської книги XVII ст.», «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.», «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р.», «Волинські грамоти XVI ст.», «Документи Брацлавського воєводства» (2 томи за 1566–1648 рр.), «Кременецька земська книга 1578 р.», «Луцька замкова книга 1560–1561 рр.»; документи, пов'язані з діяльністю князів Масальських та Чорторийських, які видали Андрій Блануца та Дмитро Ващук; тестаменти киян і волинян, що їх опублікувала Наталія Білоус; документи, пов'язані з історією унії на Волині та Київщині наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. тощо. Особливої і прискіпливої уваги з-поміж нових джерел заслуговують матеріали «Литовської метрики», опубліковані протягом 1990–2020-х років у Литві, Білорусі та Росії; звісно, до добору лексики з цього джерела треба підходити досить обережно та зважати на мовні особливості аналізованих текстів, однак треба зазначити, що окремі документи з корпусу «Литовської метрики» ввійшли до канону джерел Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. з її до-революційних видань. Водночас зауважу, що деякі з цих пам'яток, наприклад ревізії українських замків 1545 р. із 561-ї книги «Литовської метрики», мають багато цінного лексичного матеріалу, що може суттєво доповнити реєстр і статті словника.

Розширення джерельної бази також допомагає увиразнити цитатний матеріал до наявних реєстрових слів, виструнчити структуру словникової статті, подати нову граматичну інформацію щодо описуваного слова (частково неповноту в описі й цитатах можна пояснити вибіркоким розписуванням джерел до словника). Вкрай важливо це для слів чи значень, до яких у картотеці лише одна–дві цитати, адже цитатна малоінформативність призводить до певної обмеженості в описі лексем. Наприклад, ви-збираючи з нових джерел цитатний матеріал до 19-го випуску Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., ми натрапили на кілька лексем, які розширили семантику та стилістичний реєстр цитатного матеріалу вже написаних статей: зокре-ма, до статті НАБИТИ¹, у якій кожне з чотирьох значень має по цитаті, до значення 'завдати ударів' із цитатою з полемічної пам'ятки «Антиризису» (1599) додано кон-текст із Луцької замкової книги за 1561 р.: *в то(т) ча(с) вра(д)ни(к) п̄на Шу(м)ского Га(в)рило... спо(т)ка(в)ши на(с) пере(д) село(м), ста(л) на(м) мови(ти)... а е(ст)ли, де(и), поедете до села, ва(м) на(б)ю(т) хре(б)та* (ЛЗК, 1561, с. 232–233); до статті НАБРАТИСЯ додано цитату з ревізії українських замків за 1545 р., що дало змогу виділити основне значення 'скупчитися, зібратися в певній кількості': *Ино сто(л) бы показилиса, помость згиль, ськлепы за нештатреностью прокапывають; гною, пещу в оных клетех) набралоса* (РУЗ, 1545, с. 131) тощо. Важливо наголосити, що ці цитати дібрані з електронних версій опублікованих джерел, доступних в інтернеті, і ці електронні версії мають систему зручного пошуку, що значно полегшує вибирування потрібного матеріалу.

Такі нові цитати мають надзвичайно важливе значення, коли лексикограф працює з етимологічно чи мотиваційно затемненими лексемами, або т. зв. гапаксами. Зокрема, у картотеці Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. наявні три

картки з гаслами НАГОВЕНЬ і НАСОВЕНЬ: *Пань Юре(и) Макаровичъ... заграбиль... в то(м)же ска(р)бцѣ в скрына(х)... наговень чо(р)ны(и) атласовый перешиваны(и) адамашко(м) шкарълатны(м) по(д)шиты(и) кгузы золотые* (КСУМ); *меновите взато... наговень чо(р)ны(и) Аксамитъны(и) кѣнами подъшиты(и) с петлицами сребръными Коштоваль золотыхъ по(л)скихъ двесте* (КСУМ); *насове(н) вишгъневи(и) пась кгранатовы(и) з петлицами сребными лишгътвы атласовые чырвъоные* (КСУМ). Очевидно, ідеться про одну лексему, що позначала різновид верхнього одягу, а отже, якийсь із варіантів написання на картці хибний. Нова цитата з «Актив Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.», здається, дає змогу вирішити цю дилему й визначити гаслове слово як НАГОВЕНЬ: *С того челядьника на (и)ме з Ми(т)ковського наговень знели, которы(и) коштоваль десеть копъ гроше(и) литовьски(х)* (АЖГУ, 1635, с. 168). Однак насправді й вона потребує перевірки, адже в низці слов'янських історичних та діалектних словників зафіксовано лексеми *насова*, *насовень*, *насовець* на позначення різних видів одягу: від халата чи балахона до фартуха. Цей приклад добре демонструє, що новий цитатний матеріал завжди змушує ґрунтовніше поміркувати над описуваним словом і цінний не лише як остаточний аргумент за чи проти (хоча такий матеріал варто теж критично осмислювати).

Подібні принципи можна застосувати й до опублікованих томів Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., поповнивши їх в електронній версії новими лексемами, значеннями/підзначеннями чи цитатами. Такі оновлені матеріали не обов'язково мають ґрунтуватися на згаданих нових джерелах, адже критичного пере-прочитання потребують і пам'ятки, належні до джерельної бази словника (особливо в контексті оприявлення їх сканованих копій на відкритих ресурсах бібліотек). Не менш плідним щодо оновлення лексикографічного матеріалу вважаю його зіставлення з матеріалами Історичного словника білоруської мови, у якому використано низку тих самих пам'яток. Зокрема, зіставивши тексти вказаних словників (в українському словнику це частина від МА до МАРНО), ми віднайшли понад 20 нових лексем, незафіксованих у Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.: *мавръ, мавяти, магъ, маджаръ, мадианинъ, мадианитка, маестовати, маестуючий, мазання, мазуръ, македончикъ, македонъ, малити, малокгранатъ, малооголошений, малопристойный, малоукъ, малюмъ, манье, маркграбъ, маркграбство, маркотный*. Той самий метод використали на приблизно однакових фрагментах зазначених словників (літера А, частина літер Г і К) і в усіх випадках отримали від 10 до 20 нових лексем та майже таку саму кількість додаткових цитат, що загалом дає змогу поліпшити опис відповідних статей в електронній версії Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (додам, утім, що серед них помітно переважають запозичення, часто досить специфічні). Водночас помітне й коло «проблемних» із погляду розписування джерел, що потребують додаткової уваги: до таких зараховую український переклад «Кроніки» Мацея Стрийковського (Maciej Strzykowski) (1582), «Апокрисис» Христофора Філалета (1598–1599), «Учительне Євангеліє» (Св'є, 1616), «Духовні бесіди отця нашого Макарія...» (1627), «Хронограф» (середина XVII ст.), а також частину «Лексикона словенороського» Памва Беринди (1627), у якій подано тлумачення антропонімів.

Інколи віднайдені лексеми допомагають закривати лакуни у словотвірних парадигмах староукраїнської мови XVI – першої половини XVII ст. Наприклад, вже згаданий іменник *мавръ* (навіть в орфографічному варіанті *маѣръ*) цілком логічно мав би бути у словнику аналізованого періоду, адже маємо зафіксовану лексему *мавритани* з тим

самим значенням. У цьому контексті показово видається історія з лексемою *нава*, віднайденою в панегіричному вірші Олександра Митури «Візерунок цнот Єлисея Плетенецького». Власне, у картотеці Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. є картка з гаслом НАДНЬЙ, у якій розписувач чи редактор зробив виправлення, переправивши літеру д на ц (тобто стало НАЦНЬЙ). Цитата на ній така: *Артемо(н): цѣль, або заслѡна лоданаа, жа́ге(л) корабельны(и), Пла(х)та шкѣтнаа, опѡна на(в)наа* (ЛБ, с. 180). Очевидно, йдеться про лексему НАВНЬЙ зі значенням ‘корабельний’, однак твірного слова до неї в картотеці не було, поки випадково не натрапили на вірш Митури з такими рядками: *И брмѣти пото(л) буде(т)... поко(л) аже Нава збы(т) быстрой(д)ный бѣ(г) свой бѣде(т) справовати по морѣ нешбешло(м)*; мабуть, розписувач пам’ятки сприйняв слово *нава* за власну назву й пропустив його (значення ‘корабель’ у цієї лексеми підтверджують стп. *nawa* та лат. *navis*).

Крім кількісних змін у реєстрі, важливо якісно вдосконалювати структуру словникової статті, адже, як слушно зауважують Ганна Войтів та Ольга Кровицька, «словникова стаття історичного словника – це особливе опрацювання лексичного матеріалу, засвідченого в пам’ятках певного історичного періоду, з урахуванням усіх фонетичних, графічних, орфографічних, морфологічних, словотвірних варіантів слова, з документуванням усієї інформації про слово (територія, хронологія, назва пам’ятки, у деяких випадках скорочена назва архіву та бібліотеки)» (Войтів, Кровицька, 2019, с. 249). Таке вдосконалення може стосуватися всіх складників словникової статті, проте, звісно, має різне функційне навантаження.

Наприклад, зміни, пов’язані з гасловим словом, стосуються ніби формальних показників, але полегшують роботу користувача з лексикографічним матеріалом. Ідеться про те, що у великих історичних словниках традиційно подають усі орфографічні варіанти слова, використовуючи систему відсилачів (інколи їх буває зо два десятка: наприклад, лексема НАЗАВТРЕЄ має 24 фонетичні та словотвірні варіанти, а отже, 24 відсилачі). Це не надто зручна система для пошуку, як порівняти з пошуком на сайті, особливо, коли відсилач стосується слова в іншому чи взагалі неопублікованому томі; водночас електронна версія словника дає змогу створювати статті «наперед», узгоджуючи не лише формальні, але і «якісні» параметри, зокрема виклад семантики. До того ж інколи трапляється, що один корінь у словнику реалізований орфографічно по-різному, що певною мірою порушує загальну логіку: зокрема, у картотеці Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. є видова пара НАЄДАТИСЯ–НАЇСТИСЯ, представлена саме в таких варіантах. Електронна версія словника допомагає вирішити цю проблему або через систему переходів між статтями-сторінками, або через використання етимологічно правильного варіанта НАЇДАТИСЯ з позначкою *, яку згодом, коли укладач знайде відповідну цитату, можна буде прибрати.

Не менш важливим видається й оновлення граматичного блоку словникової статті. У Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст., як і в інших історичних словниках слов’янських мов, подано спрощену граматичну інформацію щодо описаного слова: це дає змогу зробити словниковий виклад стислим, але в такому разі цитатний матеріал має показувати граматичні параметри реєстрового слова в усьому його різноманітті. В електронних історичних словниках чи електронних версіях історичних словників, зокрема в польських, заведено подавати повну парадигму реєстрового слова або форми в парадигмі, підтверджені цитатним матеріалом. Для українських історичних словників такий підхід може бути досить перспективним, однак потребує суттєвої

роботи з вибірування відповідних цитат. Особливо складно це для дієслів, з огляду на розгалужену систему форм у староукраїнській мові. У такому разі належить добирати цитати, які сукупно дадуть змогу якнайповніше зрозуміти специфіку конкретного дієслова. Наприклад, у 17-му випуску Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. подано статтю МНИМАТИ, цитати до якої майже суцільно засвідчують вживання цього дієслова як присудка в головній частині складнопідрядного з'ясувального речення, наприклад: *а ижъ сами мало видать, мнимають же юже на свѣтѣ вси слепи; або мнимає(ш) и(ж) ты чого пожито(чного) в за(м)тоузѣ науочи(л)* (СУМ-17, с. 222). Це видається цілком закономірним, з огляду на семантику згаданого слова у словнику, адже дієслова зі значеннями 'думати, вважати' чи 'сподіватися' часто вживані саме в таких реченнях. Водночас у російській мові дієслово *мнить*, *мнимать* уживане і в конструкціях із додатком: *мнить о себе (что-либо), мнить себя (кем-либо)*; порівняйте з керуванням дієслова МНИТИ в тому-таки випуску: МНИТИ, МНѢТИ, МНАТИ *дієсл. недок. (що, о що і без додатка)*... (СУМ-17, с. 223). Очевидно, що і словникова стаття до слова МНИМАТИ має містити інформацію щодо дієслівного керування й відповідні цитати, наприклад: *Не мнимайте ж папу Петрову особу, ани гудѣте и на его особу або Протож не мнимаючи жестокосердію ихъ, и то еще имъ покаже(м)* (КСУМ).

У структурі словникової статті історичного словника центральне місце, втім, посідає система значень описуваного слова (його дефініція чи переклад сучасною мовою, інформація про можливі підзначення або відтінки значення, кореляція значень і підзначень – якщо слово полісемантичне). Додатковим елементом цієї системи належить визнати й етимологічну інформацію, що допомагає зрозуміти специфіку розвитку значень, коли йдеться про запозичену лексему. Як зауважує С. Лендау, «важливість етимологічних довідок в історичних словниках поза сумнівом. Головна мета діяхронного словника ... – простежити еволюцію форми чи значення кожного слова протягом тривалого часу ... В історичному словнику основну увагу спрямовано на еволюцію значення» (Лендау, 2012, с. 134). За таких умов добре пропрацювання етимології слова дає змогу укладачеві статті уникати неточностей, коли він встановлює значення описуваної лексики. Працюючи над електронною версією Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., зокрема над матеріалами 17-го випуску, у якому немає етимологічної інформації до статей, ми помітили деякі неточності у значеннях, спричинені, очевидно, саме браком етимологічних відомостей. Наприклад, лексему МАГИРЪ подано зі значенням 'наставник, керівник; наглядач', з огляду на цитату зі староукраїнського словника – «Лексикона латинського Є. Славинецького»: *magirus*, нача(л)ник поваровъ, маги(р) (СУМ-17, с. 3). Ця лексема походить через лат. *magirus* від гр. *μάγειρας* 'кухар', а отже, староукраїнський лексикограф увів в оману сучасного укладача статті до історичного словника; подібне маємо і з реєстровим словом МАЗАЛНИКЪ, поданим зі значенням 'масажист' (СУМ-17, с. 12), хоча лат. *aliptes* позначало людину, яка натирала людей у лазні або тренувала атлетів.

У деяких випадках етимологічна інформація допомагає конкретизувати значення описуваного слова. Наприклад, до статті МАКУЛА подано значення 'вада, ганж; ганьба', хоча з цитат, дібраних зі староукраїнських лексиконів Лаврентія Зизанія та Памва Беринди, помітно, що це слово вживане у складі сполуки *макълѣ маючій* (СУМ-17, с. 18). З огляду на походження цієї лексики від стп. *makula* та лат. *makula* зі значенням 'пляма', очевидно, що таке значення варто відобразити й у дефініції словникової статті (пор. із суч. укр. *заплямований* 'зганьблений'). Так само потребує коригування

і словникова стаття МАГИСТЕРСТВО, у якій сучасний переклад *керівництво* зі значенням 'організаторська діяльність, провід' варто замінити на *ремесло*, адже в поданих цитатах йдеться саме про ремесло друкарів: пор. *быль [Острожский] архiereевъ и священниковъ велце шануючій... въ вѣрѣ отчистой адамантова статеchnость. И то знаменитое добродѣйство... показали и учинили, же презъ магистерство твпографіи книгъ... выдалъ не мало; Слѣссей Плетенѣцкій... наиоль //... Бѣсѣды выклáдѣ на стѣій... Ап(с)ла Павла лісты, и старал'ся в Сафáны, през' котóрых' бы еи магістерством' твпографіи здѣлавши, náродови славянорѣссійскомѣ переслáл и подáл'* (СУМ-17, с. 3).

Варто також наголосити, що цифрова доба дає неймовірні можливості для розв'язання складних лексикографічних завдань, пов'язаних з особливостями семантики й етимології описуваних лексем. Насамперед йдеться про те, що, використовуючи інтернет-ресурси, корпусні матеріали різних мов та інші електронні джерела, можна суттєво спростити пошук потрібної інформації чи зібрати різноманітні дані. Продемонструю це на прикладі лексеми МОРЬ, яка мала ввійти до 18-го випуску Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Це слово зафіксоване лише в одному контексті з «Хронографа» середини XVII ст.: *То свѣть котóрыхъ з' птаства ести не маете: мыски, и кракѣмра, пѣгáча, и мóра, и ивина, и лебеда... вѣода тежь и нетопыра* (КСУМ). Із цитати зрозуміло, що йдеться про якогось птаха, але конкретизувати значення, як видається, досить складно, бо контекст малоінформативний. Оскільки «Хронограф» як жанр містить розрізнені історичні відомості, ми припустили, що йдеться про біблійну історію і змогли відшукати цей уривок у Біблії: *«А з птаства будете бридитися оцього, не будете їх їсти, гидота вони: орла, грифа й морського орла, і коришака, і сокола за родом його, усякого крука за родом його, і струся, і сови, і яструба за родом його, і пугача, і рибалки, та ібіса, і лебеда, і пелікана, і сича, і бусла, чаплі за родом її, і одуда, і нетопира* [підкреслення моє – Є. Р.]» (Лев. 11, 13–19). Зіставивши цей фрагмент із грецьким і латинським текстом Святого Письма, встановили, що лексему МОРЬ варто читати як НОРЬ, і йдеться про нирка – один із різновидів водоплавних птахів. Розшифрування цієї цитати дало змогу визначити й інші лексеми на позначення птахів, зокрема гаслове слово МЫСКА подане зі значенням 'мартин', а такі затемнені лексеми, як ОРОДІЇВНЬ, ПЕРФІРІВНЬ та ХАРАДІВНЬ, наявні в розширеній цитаті з «Хронографа» (*...мыски, и кракѣмра... и перфѣрѣвна, и ородѣвна, и харадѣвна...*), позначають відповідно чаплю, султанку та пісочника.

Підсумовуючи, зауважу, що всі наведені випадки можуть видатися комусь випадковими й несуттєвими (словники ж бо укладають люди й у словниках є елемент суб'єктивності, а в історичних і поготів!), однак комплексно вони свідчать про те, що українська історична лексикографія, попри численні здобутки й незаперечні переваги, має розвиватися в напрямі до створення електронних версій наявних словників і комплексних історичних словників, які охоплюють мову кількох періодів. Такі словники, ґрунтовані на розробленому й добре сформованому історичному корпусі української мови, дадуть змогу не лише ґрунтовніше описувати лексику відповідної доби, а й стануть добрим підмурівком для багатьох діахронно-синхронних досліджень. Однак таких словників і корпусів не буде без ретельної та скрупульозної роботи історичних лексикографів з удосконалення й розширення вже зібраного словникового матеріалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Войтів, Г. В., Кровицька, О. В. (2019). Науковий осередок українського словникарства у Львові: історія і досвід. *Теле- та радіожурналістика*, 18, 245–255.

СУМ-1: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 1: А). Львів.

Гумецька, Л. (1958). *Принципи створення історичного словника української мови*. Київ.

КСУМ: Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (б. р.). *Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.

РУЗ: Кравченко, В. (підг.). (2005). *Ревізії українських замків 1545 року*. (2005). Київ.

Лендау, С. (2012). *Словники: мистецтво та ремесло лексикографії* (О. Кочерга, пер. з англ.). Київ: К.І.С.

АЖГУ: Мойсієнко, В. М. (підг.), Німчук, В. В. (ред.). (2004). *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік*. Житомир.

АКЖГУ: Мойсієнко, В. М. (підг.), Німчук, В. В. (ред.). (2002). *Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року*. Житомир.

ЛЗК: Мойсієнко, В. М., Поліщук, В. В. (підг.). (2013). *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* Луцьк.

ЛБ: Німчук, В. В. (підг.). (1961). *Лексикон словенороський Памва Беринди*. Київ.

Лев. 11, 13–19: Огієнко, І. (пер.). (2003). *Біблія, або Книга Святого письма Старого й Нового Заповіту*. Київ: Українське біблійне товариство.

СУМ-17: Чікало, М. (відп. ред.). (2017). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (Т. 17: М–Моавитянка). Львів.

History of the OED. (n. d.). <https://www.oed.com/information/about-the-oed/history-of-the-oed/>

SS-1: Urbańczyk, S. (red.). (1953–1955). *Słownik staropolski* (Т. 1: А–Ć). Kraków.

REFERENCES

Voitiv, H. V., & Krovytska, O. V. (2019). Naukovyi osередok ukraïnskoho slovnykarstva u Lvovi: istoriia i dosvid. *Tele- ta radiozhurnalistyka*, 18, 245–255 (in Ukrainian).

Hrynchyshyn, D. (Ed.). (1994). *Slovnyk ukraïnskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (Т. 1: А). Lviv (in Ukrainian).

Humetska, L. (1958). *Pryntsypy stvorennia istorychnoho slovnyka ukraïnskoi movy*. Kyiv (in Ukrainian).

Kartoteka Slovnyka ukraïnskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (n. d.). *Viddil ukraïnskoi movy Instytutu ukraïnoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy* (in Ukrainian).

Kravchenko, V. (Comp.). (2005). *Revizii ukraïnskykh zamkiv 1545 roku*. (2005). Kyiv (in Ukrainian).

Lendau, S. (2012). *Slovnyky: mystetstvo ta remeslo leksykohrafii* (O. Kocherha, Ttans.). Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian).

Moisiienko, V. M. (Comp.), Nimchuk, V. V. (Ed.). (2004). *Akty Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu: 1590 rik, 1635 rik*. Zhytomyr (in Ukrainian).

Moisiienko, V. M. (Comp.), Nimchuk, V. V. (Ed.). (2002). *Akty Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu: 1590 rik, 1635 rik*. Zhytomyr (in Ukrainian).

Moisiienko, V. M., & Polishchuk, V. V. (Comp.). (2013). *Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr.* Lutsk.

Nimchuk, V. V. (Comp.). (1961). *Leksykon slovenoroskyi Pamva Beryndy.* Kyiv (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (Trans.). (2003). *Bibliia, abo Knyha Sviatoho pysma Staroho y Novoho Zapovitu.* Kyiv: Ukrainske bibliine tovarystvo (in Ukrainian).

Chikalo, M. (Ed.). (2017). *Slovnnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (T. 17: M–Moavytanka). Lviv (in Ukrainian).

History of the OED. (n. d.). <https://www.oed.com/information/about-the-oed/history-of-the-oed/> (in English).

Urbańczyk, S. (red.). (1953–1955). *Słownik staropolski* (T. 1: A–Ć). Kraków (in Polish).

Yevhen REDKO

PhD (Philology)

Associate Professor of the Ukrainian Studies Department

V. N. Karazin Kharkiv National University

Associate Professor of the Department of Philology

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0797-9499>

e-mail: yevhen.redko@karazin.ua, yevhen.redko@ucu.edu.ua

HISTORICAL DICTIONARY IN THE DIGITAL AGE: CHALLENGES AND PROSPECTS

The article is devoted to the fundamental problems facing the writers of Ukrainian historical dictionaries in the digital age (using the example of the «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries»). Primary attention is paid to the urgent need to rethink the lexicographic material critically, given the trends and prospects of the development of Ukrainian historical lexicography. Such a rethinking is connected with a complex of linguistics and non-linguistics tasks, in particular, with the need to use new sources of historical dictionaries and critical editions, check the materials of the card index, and compare them with electronic versions of manuscripts and old prints. The interaction with the target audience of the dictionary is no less critical, especially considering the political-identity aspects of the understanding of the history of the Ukrainian language and the history of Ukraine in general, clearly actualized during the Russian-Ukrainian war. With this in mind, the article analyzes the structure of the «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries» and highlights the problem areas of the mentioned lexicographic project in the context of its digitization.

From a linguistic point of view, the problems of headwords and unification of their phonetic variants, definition and its verification, etymology and semantic structure of the words, and grammatical information in the mentioned dictionary are analyzed. The outlined range of problems and highlighted methods of solving them in the future make it possible to develop and improve electronic versions of historical dictionaries of the Ukrainian language, and contribute to corpus research of the Old Ukrainian language of the 11th–18th centuries.

Keywords: slavic historical lexicography, historical dictionaries of the Ukrainian language, «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century», etymology, dictionary definition, verification in lexicography.